

arkivrapport

till. Länsstyrelsen i Södermanlands län
att; Urban Mattsson
611 86 Nyköping

från. Sörmlands Arkeologi AB, Patrik Gustafsson Gillbrand

datum. 2015-06-22

ang. **förenklad rapport över arkeologisk förundersökning inom fornlämning Svärta 16:1, fastigheterna Valsta 3:15, 3:52, 3:53, Svärta socken, Nyköpings kommun, Södermanlands län.**

Inledning

I enlighet med länsstyrelsens beslut (1st dnr 431-2287-2015) har Sörmlands Arkeologi AB utfört en arkeologisk förundersökning inom fornlämning Svärta 16:1, fastigheterna Valsta 3:15, 3:52, 3:53, Svärta socken, Nyköpings kommun, Södermanlands län (Bilaga 1 & 2). Fältarbetet genomfördes den 10 juni år 2015. Projektledare samt fält- och rapportansvarig var Patrik Gustafsson Gillbrand, arkeolog vid Sörmlands Arkeologi AB.

Den arkeologiska förundersökningen genomfördes med anledning av att Bernt Brunelius på begäran av sakägarna på Skansholmen/Hasselö, sökt tillstånd till markingrepp inom fornlämning Svärta 16:1. Syftet med markingreppet är att ansluta fastigheter på Skansholmen/Hasselö till kommunalt VA. Totalt kommer ett cirka 1,2 km långt och cirka 0,4 m brett schakt att grävas på Skansholmen, varav cirka 60 meter berör fornlämning Svärta 16:1, av vilka endast cirka 35 meter skulle grävas ned i marken. Resterande ledning ska läggas ovan mark utanför fornlämningarna Svärta 16:1 och 222:1 (Bilaga 3). Inga arkeologiska insatser har tidigare utförts på Skansholmen.

Länsstyrelsen i Södermanlands län fattade därför, med stöd av 2 kap 13§ Kulturmiljölagen (1988:950), beslut om en arkeologisk förundersökning. Ansvarig för kostnaden var sakägarna på Skansholmen/Hasselö.

Ön Skansholmen ligger i inloppet till Nyköping nära sundets östra sida och förundersökningsområdet beläget på cirka 3 meter över havet. Fornlämningen Svärta 16:1 utgörs av en skansanläggning som uppfördes under 1600 - talet och återfinns på Skansholmens mellersta del. Norr och sydöst-om Svärta 16:1 återfinns ytterligare två skansar, Svärta 222:1 och Svärta 17:1, som tidsmässigt uppfördes efter Svärta 16:1 (Bilaga 1 & 2).

Målsättning & syfte

Syftet med den arkeologiska förundersökningen var att dokumentera den berörda delen av skansanläggningen och de anläggningar eller kulturlager som skulle beröras av arbetsföretaget. Om lämningarna var av begränsad omfattning samt okomplicerade till sin karaktär kunde de undersökas och tas bort inom ramen för den arkeologiska förundersökningen.

Genomförande

Förundersökningen inleddes med att det planerade VA-schaktet öppnades upp med en grävmaskin med en 0,4 meter bred planskopa längs en sträcka om cirka 24 meter. Från början var schaktet planerat till att vara cirka 35 meter långt. Tio meter längst i öster utgick, eftersom det visade sig att det fanns flera sedan tidigare nedgrävda el- och sommarvattenledningar inom ytan. Istället kommer VA-ledningen att läggas ovan mark i detta område (Bilaga 3-5).

Schaktningsarbetet övervakades och schakten handrensades kontinuerligt av arkeolog i samband med arbetet. Fyllnadsmassor grävdes bort med maskin. Insatserna syftade till att frilägga eventuella rester efter äldre kulturlager, konstruktioner och anläggningar. Då anläggningar, lager och konstruktioner påträffades avbröts maskinschaktningen och undersökningen övergick till grävning med handverktyg som skyffel och skärsliv. I övriga fall då inga tydliga bevarade lager eller konstruktioner påträffades, schaktades ytan direkt ned till opåverkad marknivå.

Efter avslutad schaktning rensades hela schaktet med skärsliv för hand för att möjliggöra en bedömning av lämningarnas komplexitet, bevarandegrad samt konstruktioners beskaffenhet och kunskapspotential. Påträffade anläggningar undersöktes och dokumenterades inom ramen för förundersökningen. Inga fynd samlades in vid den arkeologiska förundersökningen.

Schaktets storlek och läge dokumenterades digitalt med GPS och analogt på skalenlig ritning för att användas vid framställning av planbilder och översiktskartor. Samtliga undersökta kontexter dokumenterades stratigrafiskt. En profiluppmätning längs ena schaktväggen upprättades. Fotodokumentation med digitalkamera genomfördes genomgående under den arkeologiska förundersökningen.

Inga naturvetenskapliga analyser har genomförts i samband med den arkeologiska förundersökningen. En bedömning gjordes efter avslutad fältarbete att ingen ¹⁴C-analys skulle tillföra ytterligare kunskap, vad gäller de påträffade och undersökta lämningarna.

Resultat

Kart- och arkivstudier

I samband med rapporten har en mindre arkivstudie genomförts i syfte att skapa en bakgrund till undersökningens resultat. Ön Skansholmen eller som den hette från början Hasselö ligger i inloppet till Nyköpingsfjärden. Idag skiljer man på Skansholmen och den mindre ön belägen strax norr därom som heter just Hasselö. På fastlandet strax nordöst om Skansholmen finns en gård som heter Stäk, vilken omnämns i skrift så tidigt som år 1473. Namnet brukar förknippas med pålspärrar (Ortnamnsregistret). Det finns dessutom stenistor i det smala Stäksundet mellan Skansholmen och fastlandet (Svärta 224 och 225). I Rannsakningarna från slutet av 1600-talet kan man läsa följande om Skansholmen: *”En skantz uppå Öen Haselo, som uti konung Gustavi Adolphi tidh är worden brukat, iemwäl ock först i Drottning Christinae tidh; men nu meerendeels förlagd och nederriffwen”* (Stähle 1969, s. 16). Ursprunget till skansen är osäkert, men det har föreslagits att det skall ha funnits en förhistorisk befästning (fornborg) på ön som Gustaf II Adolf år 1623 lät bygga om till en skans (Westrin 1909, s. 65f).

Mellan åren 1644 och 1657 reparerades den åtminstone två gånger. Bara ett år senare beslöt man att skansen skulle få förfalla. Åren 1675-1676 kom Sverige i krig med Danmark och skansen kom att repareras ånyo för att sedan lämnas att förfalla fram till år 1710, då ett blockhus uppfördes på platsen. Skansen var dock i ett sådant nedgånget skick att den inte längre var till något försvar. Ryssarna kunde till exempel obehindrat segla in till Nyköping år 1719. Lärdomen av detta blev att två nya skansar började byggas år 1720, i vardera ändar av Skansholmen (Svärta 17:1 och 222:1). Men redan under andra halvan av 1700-talet övergavs även dessa. Skansarna nyttjades dock så sent som under 1:a världskriget (Westrin 1909, s. 65f). På kartan över slottets frimil från år 1670 (LMS akt C57-1:4) syns Hasselöskans utmarkerad med ett kors. På en karta från år 1691 (LMS akt C12:108-9) återfinns ett tullhus utmarkerat på norra änden av Skansholmen. På västra sidan om sundet återfinns ytterligare en skans, Nyköping 70:1, den så kallade Örstignässkansen. Enligt Rannsakingarna beskrivs den som förfallen under senare delen av 1600-talet (Ståhle 1969, s. 14). På kartan över Slottet Nyköpings hus frimil från år 1670 (LMS akt C57-1:4) finns heller ingen skans utritad vid Örstignäs. Hasselö skans och Örstignässkansen är två befästningar som utgjorde låset in mot Nyköping under tidigt 1600-tal.

Fältarbete

Initialt öppnades det planerade VA-schaktet upp i sin fulla längd. Schaktet var cirka 24 meter långt, 0,40 meter brett och mellan 0,25 och 0,40 meter djupt (Bilaga 3-7). Två tredjedelar av schaktet förlades i närmast plan mark, medan den västra tredjedelen förlades i en nordvästslutning. Schaktet var beläget i den västra delen av skansanläggningen Svärta 16:1.

Det översta lagret var ca 0,10 m tjockt och bestod av förna följt av ett 0,15 - 0,30 meter tjockt lager av brun humös sandig silt. Lagret innehöll även enstaka bitar tegelkross, fragment av pilsnerflaskor, sentida porslin (1900-tal), yngre rödgods (1800-tal), ett fragment av en kritpipa (sent 1700-tal), en bössfinta (1700-tal?) samt enstaka obrända ben av ko. Det gjordes även ett fynd av ett värpagg av porslin, som de boende på ön kallade det; bälägg (se Odelros & Charpentier 2005, s. 21). Fyndmaterialet tillvaratogs inte.

Därunder vidtog den av kultur opåverkade marknivån (undergrund), vilken bestod av grå siltig morän, utom längst i nordväst där berg framkom. Schaktet korsades på tre ställen av olika ledningar, varav en var i bruk. Därtill framkom även en grop som innehöll brun humös siltsamt porslin från 1900-talet (Bilaga 5).

Centralt i schaktet fanns en cirka fem meter bred yta av sandig/grusig morän som låg ovanpå den siltiga moränen. Där den sandiga moränen upphörde i väster vidtog en med sten förstärkt kant. Stenarna var 0,20 - 0,30 meter stora. Stenläggningen undersöktes och visades sig vara nedgrävd till ett djup om cirka 0,10 meter i undergrunden. Öster därom hade ytan fyllts ut med sandig morän (Bilaga 5-7). Den stensatta kanten och ytan med den sandiga/grusiga moränen utgör resterna efter en grusvall av den typ som förekommer i skansen på ett flertal ställen (Bilaga 7). I den aktuella delen av skansen saknades dock tydliga spår av murar eller vallar. Det är också här som öns äldsta bebyggelse i form av ett skärgårdshemman finns sedan 1800-talets mitt. Förmodligen har de boende avlägsnat vallar och murar i syfte att anlägga odlingsbar mark. Enligt de boende har det odlats potatis och grönsaker överallt där det funnits lämpliga ytor på ön. Ytor har också fyllts ut med matjord för att skapa odlingsbar mark.

Efter fältarbetets avslutande kan det konstateras att inga ytterligare antikvariska insatser behövs. Efter att ha meddelat länsstyrelsen den 10 juni 2015 om detta, utgår därför den efterföljande antikvariska kontrollen för återställande av platsen. Schaktet löper i huvudsak genom en gräsmatta som de boende vill återställa till tidigare skick efter nedläggande av VA-ledning. Vid samtalet med länsstyrelsen bestämdes också att resultatet av undersökningen kunde redovisas i form av en förenklad rapport (Arkivrapport).

I samband med fältarbetet kom flera öbor på besök. En av de boende visade upp en pärla som hon påträffat i sitt grönsaksland beläget nordöst om förundersökningsschaktet (Bilaga 3). Pärlan är av blått glas och har två ögon av vit och röd glasmassa (Bilaga 7). Pärlan kan utifrån sitt utseende dateras till yngre järnålder. Platsen där fyndet gjordes ligger drygt fem meter över havet vilket stämmer med dateringen av pärlan. Fyndet av glaspärlan, tillsammans med uppgiften om att skansen kan ha uppförts på platsen för en tidigare fornborg (se ovan), antyder att miljön brukats även under förhistorisk tid.

Bilagor

Bilaga 1. Utdrag ur Terrängkartan (GSD) 9 H Nyköping SO med den aktuella fornlämningsmiljön markerad. Skala 1:50 000.

Bilaga 2. Digitala Fastighetskartan (GSD) med uttag från FMIS (2015 04 25) och förundersökningsområdet utmarkerade. Skala 1:10 000.

Bilaga 3. Översikt över VA-schaktet samt den del där VA-ledningar kommer att förläggas ovan jord inom fornlämning Svärta 16:1. Skala 1:400.

Bilaga 4. Situationsplan över förundersökningsschaktet med påträffade lämningar, kablar, sten och berg. Skala 1:200.

Bilaga 5. Detalj över den centrala delen av förundersökningsschaktet med påträffade lämningar, kablar, sten och berg. Skala 1:100.

Bilaga 6. Profiluppmätning av norra profilväggen av förundersökningsschaktet. Skala 1:100.

Bilaga 7. Fotodokumentation.

Referenser

Odelros, Åsa & Charpentier, Lena. 2005. *Äggproduktion i ekologiskt lantbruk. Jordbruksinformation 21*. Jordbruksverket. Jönköping.

Ståhle, Carl-Ivar (red) 1969. *Rannsakningar efter Antikviteter. Band II. Häfte 1, text*. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien. Stockholm.

Westrin, Th. (Red). 1909. *Nordisk Familjebok Uggleupplagan 11*. Stockholm.

Arkiv

Fornminnesregistret (FMIS). Datauttag 2015 04 25.

Institutet för Språk och Folkminnen

Ortnamnsregistret. <http://www.sofi.se/ortnamnsregistret>. Sökord Stäk.

Lantmäteristyrelsens arkiv (LMS).

Akt nr: C12:108-9. Södermanlands län. Svärta socken. Stäk nr 1. Geometrisk avmätning. 1691. Erik Nilsson Agner.

Akt nr: C57-1:4. Södermanlands län, Nyköpings stad, avritning. Geom. av slottets freijmyhl. 1670. Anders Andersson.

Administrativa uppgifter

Projektnummer Sörmlands Arkeologi AB: 1509

Länsstyrelsens dnr: 431-2287-2015

Tid för undersökningen: 2015 06 10

Personal: Patrik Gustafsson Gillbrand

Belägenhet: Ekonomisk karta över Sverige 9H 2f. Upprättad av Rikets allmänna kartverk. Skala 1: 10 000.

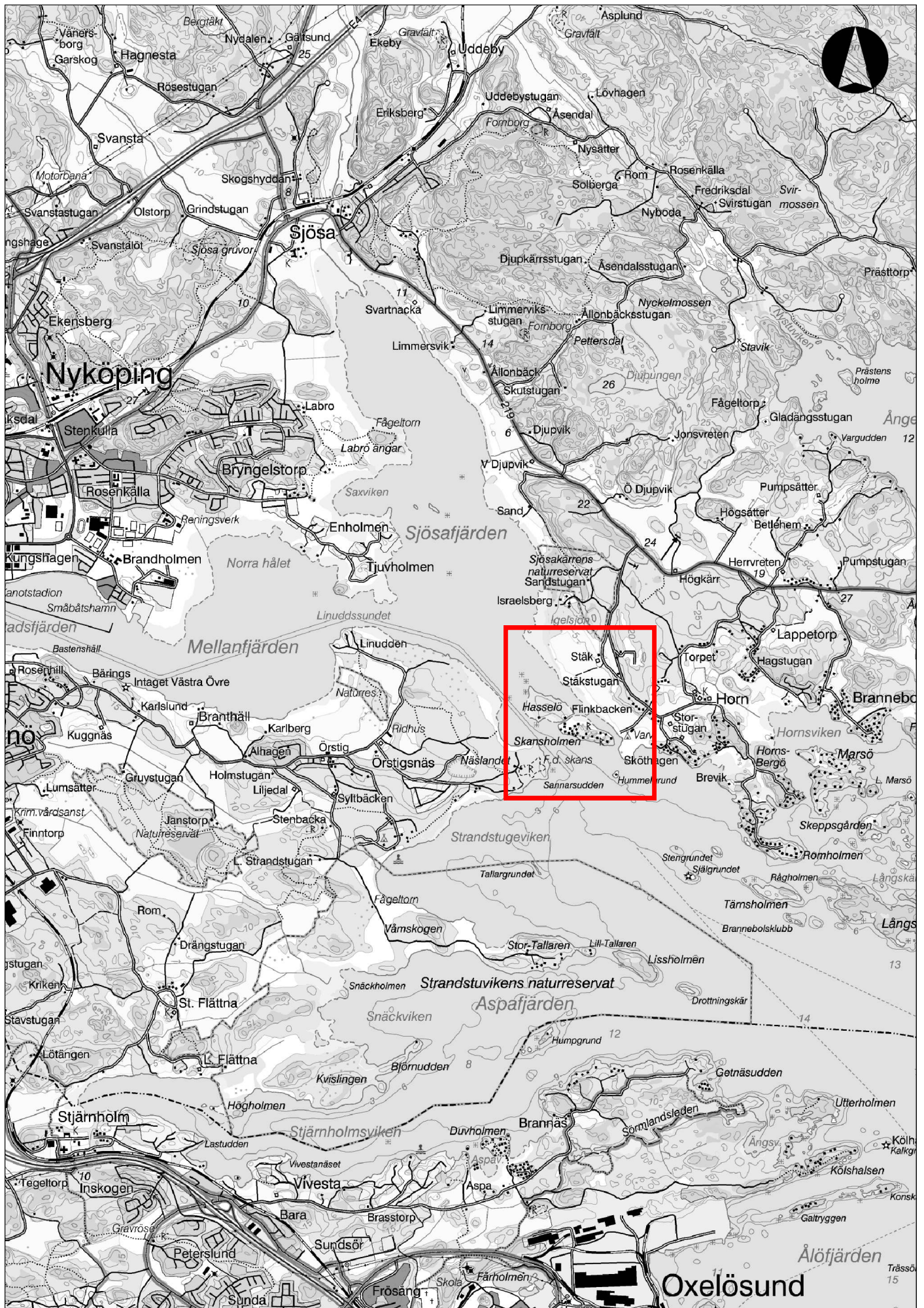
N (x) 6511822 E (y) 622860

Koordinatsystem: SWEREF 99 TM

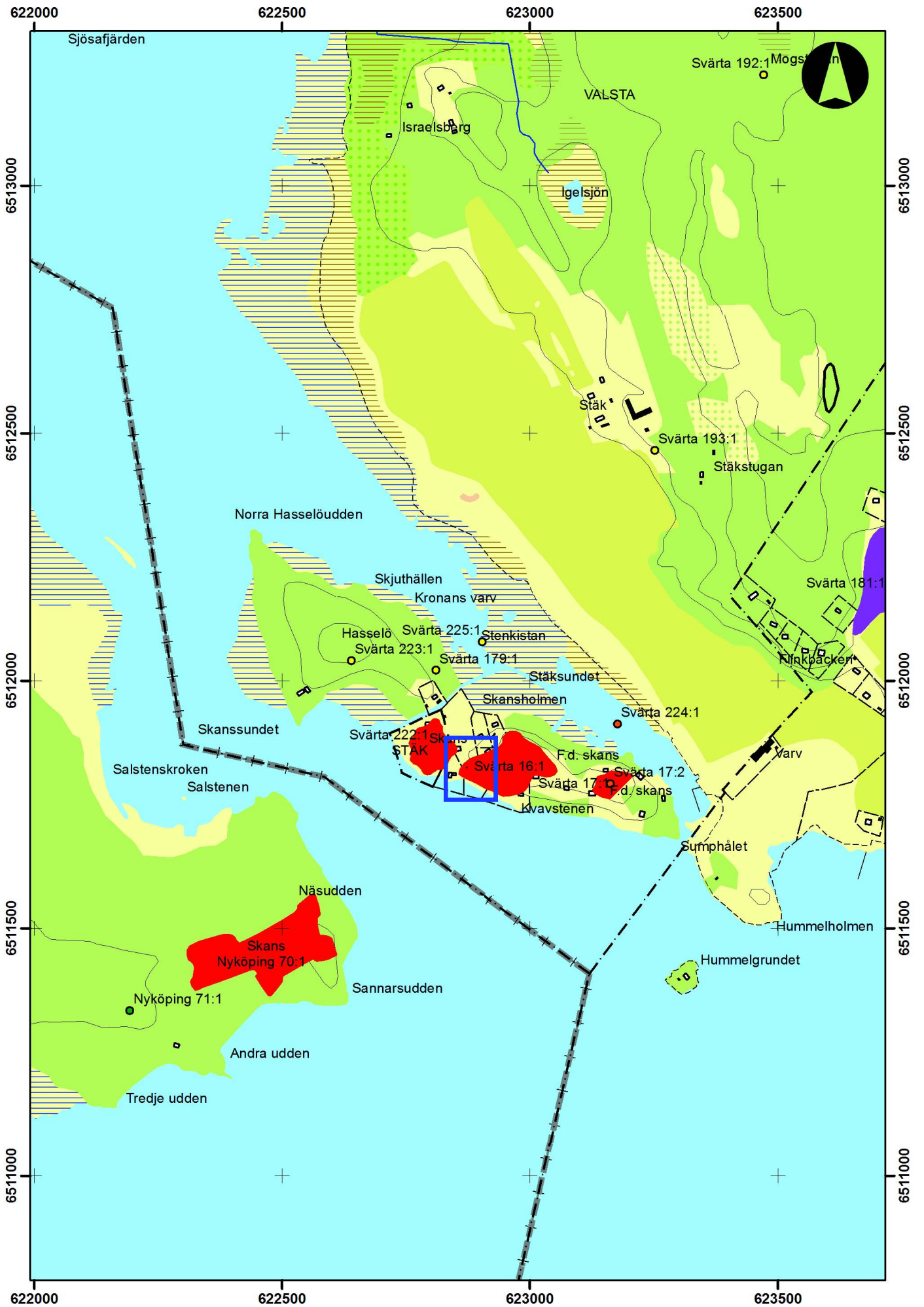
Höjdsystem: RH 2000

Undersökt yta: 7 m²

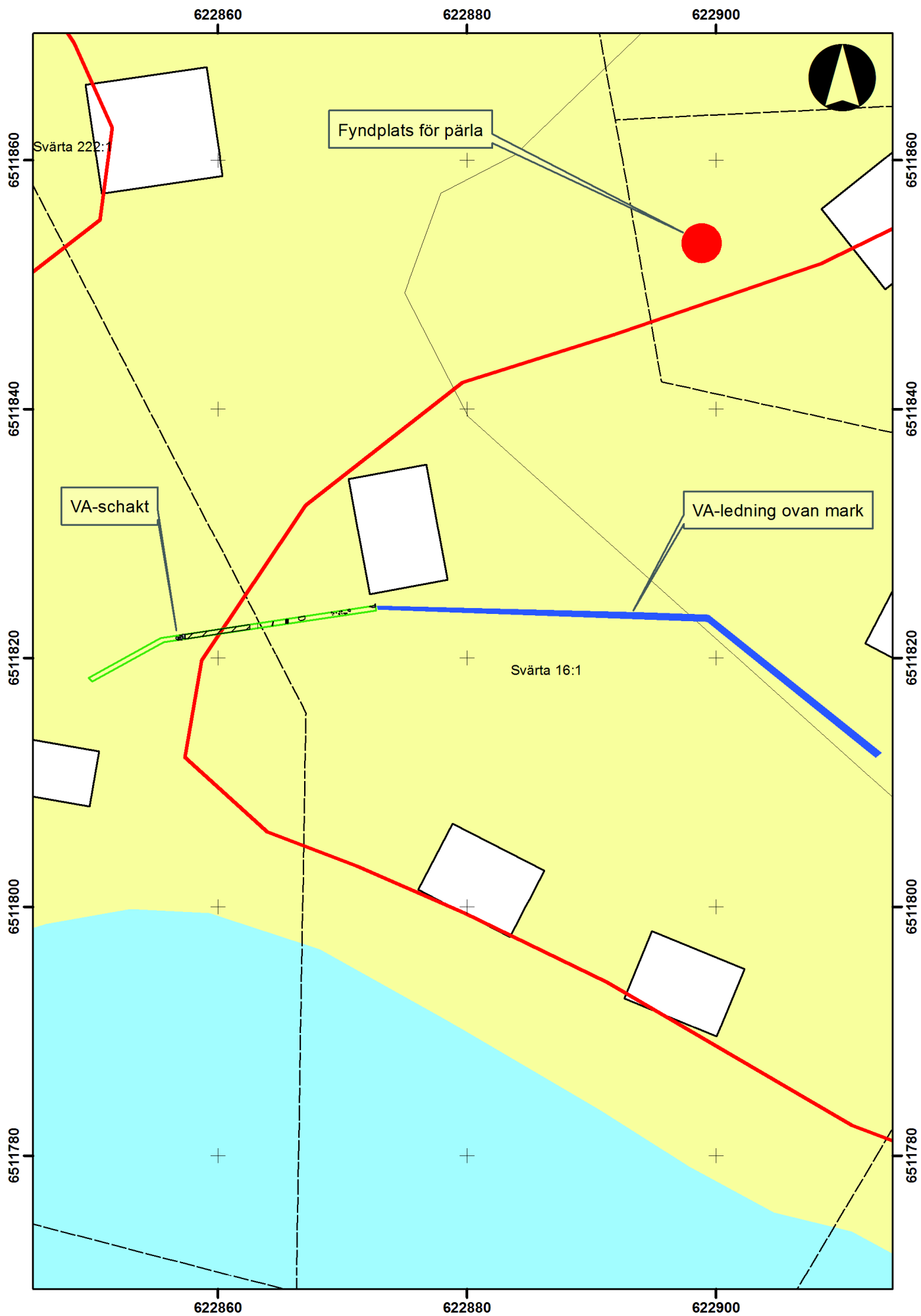
Dokumentationsmaterialet förvaras på ATA. Inga fynd tillvaratogs.

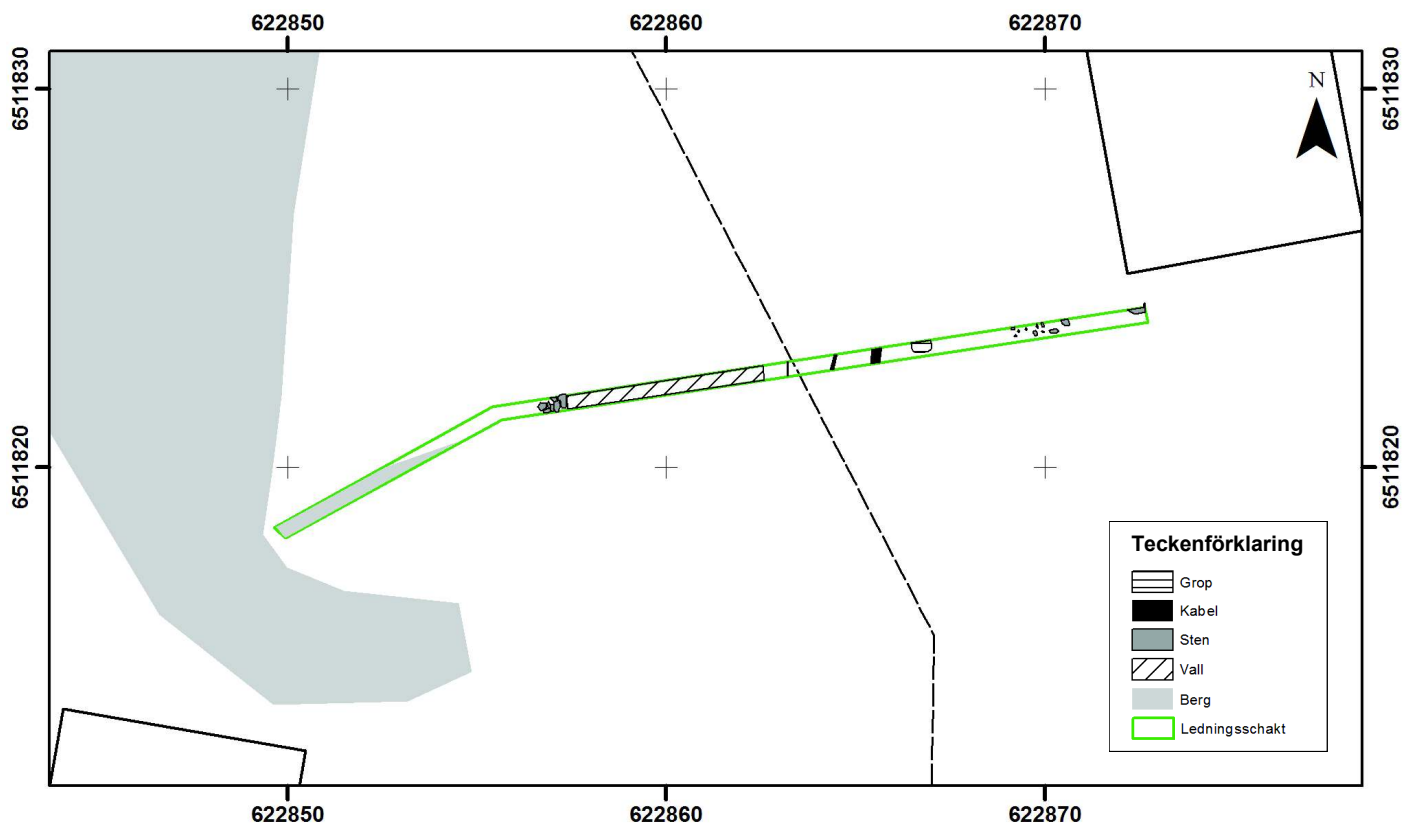
Bilaga 1. Utdrag ur Terrängkartan (GSD) 9 H Nyköping SO med den aktuella fornlämningsmiljön markerad. Skala 1:50 000.

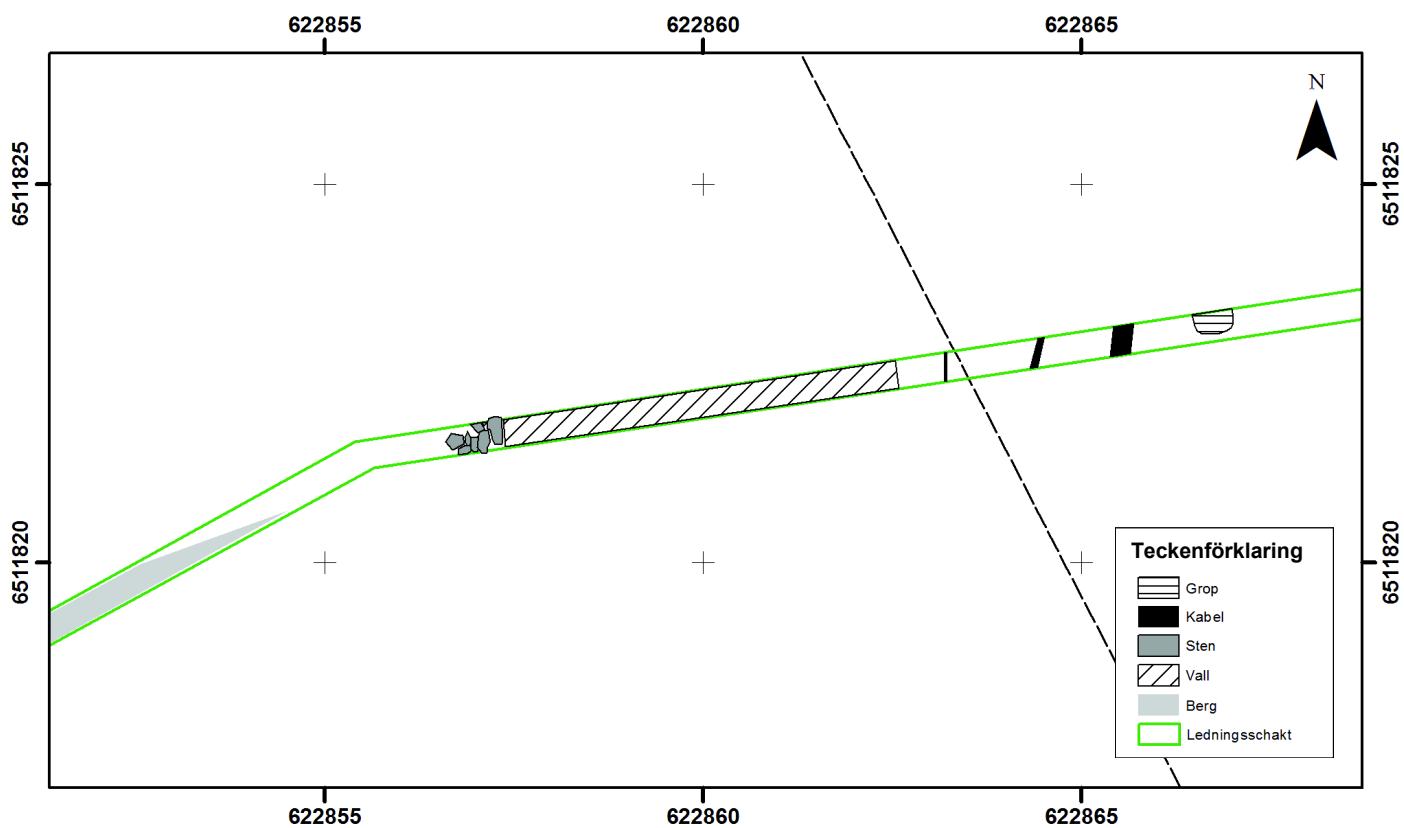
Bilaga 2. Digitala Fastighetskartan (GSD) med FMIS och förundersökningsområdet utmarkerade. Skala 1:10 000.

Bilaga 3. Översikt över VA-schaktet samt den del där VA-ledningar kommer att förläggas ovan jord inom fornlämning Svärta 16:1. Skala 1:400.

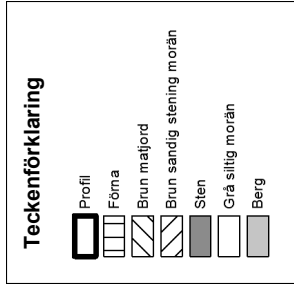
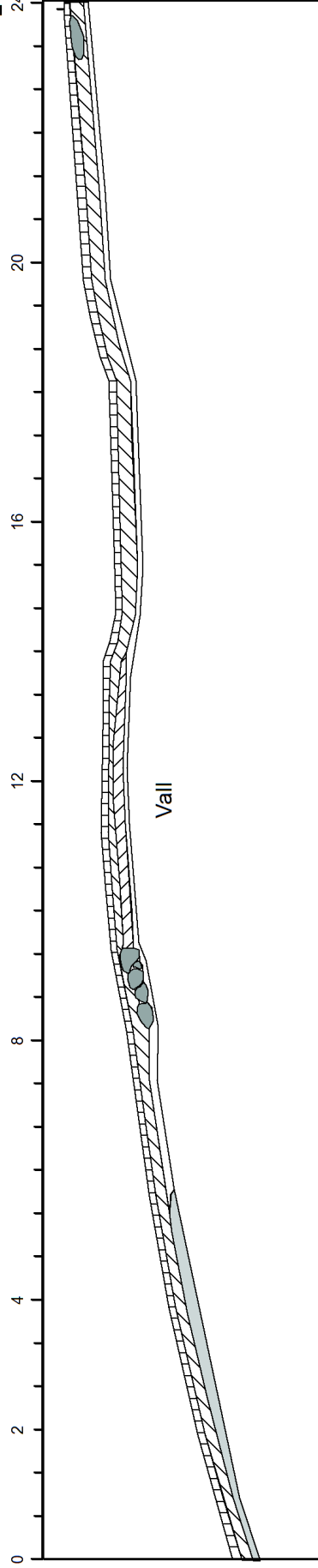
Bilaga 4. Situationsplan över förundersökningschaktet med påträffade lämningar, kablar, sten och berg. Skala 1:200.

Bilaga 5. Detalj över den centrala delen av förundersökningschaktet med påträffade lämningar, kablar, sten och berg. Skala 1:100.

X 6511821,65
Y 622848,54
Z 4,20

X 6511821,65
Y 622848,54
Z 4,20
24 Meters

Bilaga 6. Profilmätning av norra profiväggen av förundersökningsschaktet. Skala 1:100

Bilaga 7. Fotodokumentation

Figur 1. Förundersökningsytan innan ledningsschaktet grävdes. Bilden är tagen från sydöst. Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2015, Sörmlands Arkeologi AB.

Figur 2. Schaktet efter handrensning. Centralt i bilden kan man ana en vag förhöjning i schaktets botten direkt bakom den svarta kabeln. Bilden är tagen från sydöst. Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2015, Sörmlands Arkeologi AB.

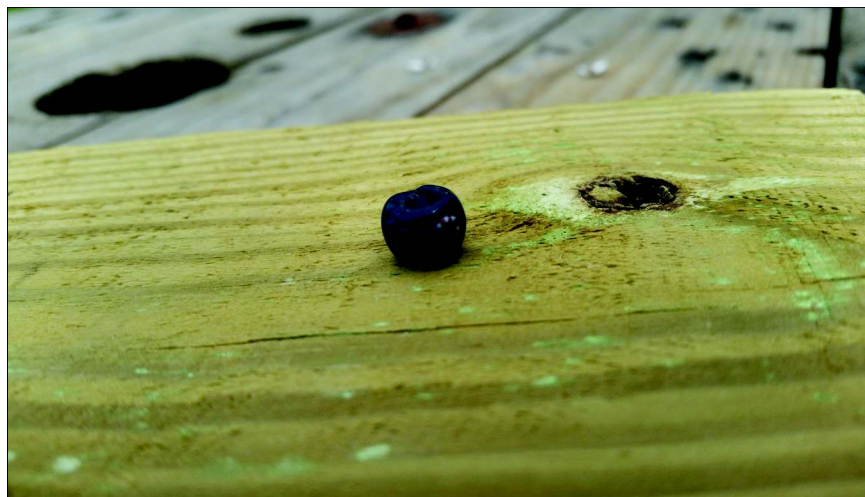
Figur 3. I förgrunden syns den stensatta kanten och direkt där bakom kan man se den sandiga och grusiga ytan som har utgjort botten till en av skansens vallar. Bilden är tagen från nordväst. Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2015, Sörmlands Arkeologi AB.

Figur 4. Efter undersökningen av stenkonstruktionen kunde man se det påförda lagret med sand och grus som vilade på grå silt. Bilden är tagen från nordväst. Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2015, Sörmlands Arkeologi AB.

Figur 5. Vid en sedan gammalt skapad genombrytning av skansvallens södra del, kan man se hur den var uppbyggd. I kanterna finns stenar och fyllningen utgörs av sand och grus. Likheten är stor med den konstruktion som framkom i förundersökningsschaktet. Bilden är tagen från öster. Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2015, Sörmlands Arkeologi AB.

Figur 6. I samband med förundersökningen kom flera på ön boende personer på besök. En av dem visade upp en pärla som hon påträffat i sitt trädgårdsland. Pärlan bör vara från yngre järnålder. Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2015, Sörmlands Arkeologi AB.